

Eszes Boldizsár – Tőzsér János

Átvitt értelem – a metafora szerepe a kommunikációban*

Cikkünk négy részből áll. Az első részben a relevanciaelméletet és annak metafora-felfogását mutatjuk be röviden SPERBER–WILSON (1986/1995) alapján. A második részben azt a kérdést vizsgáljuk, hogy vajon mémek-e a metaforák (BLACKMORE 1999; MAASEN–WEINGART 2001). A harmadikban a relevanciaelméleti metafora-felfogást vizsgáljuk újból a metaforákra vonatkozó legújabb pszicholingvisztikai kutatások fényében (GLUCKSBERG 2003). A negyedik részben kis spekulációba bocsátkozunk.

1. RELEVANCIA ÉS METAFORA

A hagyományos értelmezés a kommunikációt a kódolás és dekódolás folyamataival modellezi. A beszélő a gondolatait szavakban kódolja, és e szavakból a hallgató dekódolja a gondolatot. A H. P. Grice javaslatain alapuló relevanciaelmélet szerint a kódmodell bizonyos pragmatikai jelenségeket nem képes magyarázni, többek között éppen a megnyilatkozások figuratív interpretációját. A relevanciaelmélet ezért kombinálja a kódmodellt az úgynevezett inferenciális modellel. E szerint:

„A kommunikáció [...] kétféle típusú kommunikációs folyamatból áll: az egyik a kódoláson és dekódoláson alapul, a másik az osztenzió (a tág értelemben vett „rámutatáson”) és a következtetésen. A kódolt kommunikációs folyamat nem autonóm: alárendelt a következtetési folyamatnak. A következtetési folyamat autonóm: lényegében ugyanúgy működik a kódolt kommunikációval kombinálva és anélkül is [...] A kódolt kommunikáció természetesen nyelvi: akusztikus (vagy grafikus) jeleket használunk a szemantikai reprezentációk kommunikálására. A dekódolás eredményeként kapott szemantikai reprezentációk csak a második típusú, következtetési kommunikációs folyamat szempontjából hasznosak, mint hipotézisek és bizonyítékok forrásai. A következtetési kommunikáció során a nem speciális célú dekódoló szabályok helyett általános célú következtetési szabályokat használunk fel, amelyek bármilyen konceptuálisan reprezentált információra alkalmazhatók.” (SPERBER–WILSON 1986/1995, 175–176.)

Arról van tehát szó, hogy míg a kódmodell szerint *szabályszerű* viszony, *szisztematikus* megfeleltetés áll fenn a jel és az üzenet között, addig az inferenciális modell szerint nincsenek olyan automatikusan működő szabályszerűségek, amelyek a kontextus tulajdonságait a megnyilatkozás szemantikai tulajdonságaival integrálnák.

*Tőzsér Jánost a tanulmány megírásában az ELTE–MTA TKI támogatta.

A szerzők köszönetet mondanak Bárány Tibornak a tanulmány korábbi változatához fűzött megjegyzéseiért.

Nézzük a relevancia fogalmát. A relevancia az információnak az a tulajdonsága, amely *érdemessé teszi a feldolgozást*. Fontos észben tartanunk: a relevancia *fokozati* kérdés, mivel a már rendelkezésre álló és a kommunikáció során újonnan feldolgozott információ kombinálásából adódó következtetések gazdagságától függ.

A verbális kommunikáció során a beszélő, illetve a hallgató állandóan változó feltevéseket tartalmazó kontextusait egy adott ponton a már rendelkezésre álló régi feltevések alkotják, amelyek az új információval kombinálva különféle *kontextuális hatásokhoz* vezethetnek. Az új információ (1) ellentmondhat egy már meglevő feltevésnek; (2) növelheti vagy gyengítheti annak valószínűségét; illetve (3) különböző következtetések levonására adhat alkalmat. Mármint ez utóbbi, a *kontextuális implikáció* játsza a legfontosabb szerepet – mint látni fogjuk – a metaforák interpretálása során. A releváns információnak erőteljes kontextuális hatásokat kell kiváltania (vagyis: minél nagyobb mértékben kell értékes módon megváltoztatnia a világról alkotott reprezentációinkat), méghozzá alacsony feldolgozási költség mellett (vagyis: számunkra könnyen feldolgozható módon).

A relevanciaelméletnek két alapvető elve van. Az egyik: a *relevancia kognitív elve*, mely szerint az emberi lények kognitív rendszereinek evolúciója azt eredményezte, hogy a megismerés során automatikusan a relevancia maximálására törekszünk. A másik: a *relevancia kommunikációs elve*, mely szerint minden megnyilatkozás a saját optimális relevanciájának elvárását közvetíti.

A kognitív elvből adódik az *optimális relevancia* meghatározása: csak azok az ingerek érdemlik ki a hallgató figyelmét, amelyek feldolgozása eléggé releváns lehet. A hallgató emiatt feltételezi a beszélőről, hogy az a lehető legkönnyebben érthető formában fejezi ki magát, ezért a legkisebb erőfeszítés elvét követve a legkézenfekvőbb interpretációs hipotézissel kezdi a megnyilatkozás interpretálását, és megáll akkor, ha a relevancia elvárása kielégült, hiszen az elvvel összhangban megtalálta azt a hipotézist, amelyről a legplauzibilisebben feltételezheti, hogy az a beszélő szándékolt jelentése.

Most nézzük, mit mond a relevanciaelmélet a metaforákról. A relevanciaelmélet szerint a metafora jelensége az úgynevezett *laza beszéd* (*loose talk*) (SPERBER–WILSON 1985-6) egyik fajtája; általánosabban elmondható, hogy a szó szerinti beszéd, a hiperbola, a laza beszéd és a metafora között nincs éles határ, helyette folyamatos átmenet van. A laza beszéd az a megnyilatkozás, amelynek során elválik egymástól a propozicionális tartalom és a beszélő gondolata. Például valaki, aki Budapest közigazgatási határától néhány száz méterre lakik, mondhatja azt, hogy Budapesten lakik. Vagy: aki 198 534 forintot keres, mondhatja azt, hogy 200 ezer forintot keres. A hallgató ugyanis az ilyen esetekben kisebb feldolgozási költséggel képes *ugyanazokat* a releváns implikációkat levonni a szigorú értelemben véve hamis megnyilatkozásból, mint a körülményesebben kifejezett, ámde igaz mondat elhangzása alapján.

A laza beszéd előnye, hogy egy szigorúan véve *hamis* megnyilatkozást téve rendkívül hatékonyan kommunikálhatunk egy sor feltevést, amelyeket a hallgató – aki a relevancia kommunikációs elvét felhasználva választhatja ki a számára az adott helyzetben a legrelevánsabb implikációkat – logikai vagy kontextuális implikációként vonhat le a kiinduló információból. Mármint a metaforikus megnyilatkozásokkal a beszélő szintén azt szándékozik elérni, hogy a hallgató egy (rendszerint) szó szerint hamis állításból egy sor *igaz kontextuális implikációt* vonjon le.

Különbséget kell tenni konvencionizált és kreatív (költői) metaforák között. Az előbbiek könnyen hozzáférhető, sztereotipikus implikációkra adnak alkalmat. Így például ha

egy szülő azt mondja a gyerekének, hogy *A szobád egy disznóól*, akkor ezzel a konvencionális metaforával azt szándékozik kifejezni, hogy a kérdéses szoba piszkos és rendetlen. Ezeket az implikációkat a gyerek azért képes levonni, mert kontextuális feltevései között jelen van a disznóólak sztereotipikus fogalma.

Vajon miért nem fejezi ki magát a szülő szó szerinti módon, közvetlenül, miért használ egy indirekt metaforát? A relevanciaelmélet szerint azért használja ezt a költségesebben feldolgozható metaforát, mert ez alkalmat ad néhány olyan további implikáció levonására, amelyre *A szobád nagyon piszkos és rendetlen* megnyilatkozás nem ad alkalmat. Például a szülő ezzel jelezheti, hogy szeretné, ha a gyereke azonnal kitakarítaná a szobáját. Más szóval: még egy konvencionális metaforát sem lehet átforgalmazni szó szerinti mondattal anélkül, hogy ne veszne el néhány fontos kontextuális implikáció.

A konvencionális metaforák sztereotip implikációit *erős* implikációknak nevezhetjük, mivel elsősorban a beszélő és nem a hallgató felel értük. Azaz: ha a beszélő nem szándékolná, hogy a hallgató vonja le ezeket, akkor másként fogalmazna. Így viszont a beszélő elkötelezi magát ezek mellett. Ezzel szemben:

„A legkreatívabb metaforák nagyobb erőfeszítést igényelnek a hallgatótól annak érdekében, hogy felépítsenek egy megfelelő kontextust és implikációk tágabb köréhez jussanak. Általánosságban minél nagyobb a lehetséges implikációk köre és minél nagyobb a hallgató felelőssége az előállításukban, annál kreatívabb a metafora.” (SPERBER–WILSON 1985-6, 548.)

A kreatív metaforák esetében nincsen (vagy nem feltétlenül van) egy vagy több erős implikáció, mint a konvencionális metaforák esetében, hanem ezek egy sor *gyengébb* implikáció levonását teszik lehetővé.

Mármint ahogy a relevanciaelmélet szerint nincsen éles határ a szó szerinti és figuratív nyelvhasználat között, ugyanúgy nincsen éles határ az erős és gyenge implikációk között sem. Azaz: a relevanciaelmélet szerint a kontextuális implikációk is folytonos átmenetet alkotnak, erejük alapján skálába rendezhetők.

Illusztráció gyanánt vegyük az alábbi párbeszédet, amelyről feltételezhetjük, hogy *A Mercedes drága autó* kontextusában hangzik el (SPERBER–WILSON 1986/1995, 194).

Péter: *Vezetnél Mercedest?*

Mari: *Semmilyen drága autót nem vezetnék.*

Mari válaszából ebben a kontextusban megbízhatóan levonható az az erős implikáció, hogy Mari nem vezetne Mercedest. Egy más kontextusban azonban a hallgató feltételezheti, hogy a Rolls-Royce, Cadillac stb. drága autók, és levonhat olyan implikációkat is, hogy Mari nem vezetne Rolls-Royce-ot, Cadillac-et stb. Sőt, általánosabban arra is következtethet, hogy ha Mari gazdag lenne, nem hivatkozna a vagyonával, nem járna drága étterembe, nem viselne ékszereket stb. Ez utóbbiak igazságát Mari megnyilatkozása már nem garantálja olyan erősen, mint az első implikáció esetében, hiszen nem vehető biztosra, hogy Mari ténylegesen így gondolkodik. Ám nem igaz, hogy a megnyilatkozással nem bátorítja Pétert ezeknek az implikációknak a levonására (is). Nem beszélhetünk tehát éles határról, mivel például nem világos, hogy a BMW, az Alfa

Romeo vajon drága autók-e. Az, hogy Mari ezeket sem vezetné, már csak sokkal óvatosabban levonható, gyenge implikációknak minősülnek az adott kontextusban.

Érdekes a relevanciaelmélet metafora-felfogását legalább jelzésszerűen megkülönböztetni más elképzelésektől. Vegyük a metaforaelméletek alábbi csoportosítását:

- (1) A metaforikus és a szó szerinti állításoknak egyaránt van kognitív tartalmuk és egyaránt igazságfeltételes jelentésük van. Ez például SEARLE (1979) nézete.
- (2) A metaforikus állításoknak van kognitív tartalmuk, ám szemben a szó szerinti-ekkel, speciális, metaforikus, nem igazságfeltételes jelentésük van. Ehhez például BLACK (1962) nézete áll közel.
- (3) A metaforikus állításoknak nincsen kognitív tartalmuk; a metaforaként használt megnyilatkozások szó szerinti értelműek, előrejelezhetetlen oksági hatást váltanak ki a hallgatóban, azt eredményezve, hogy a hallgató hasonlóságokat vesz észre. Ez DAVIDSON (1978) nézete.

A relevanciaelmélet szerint a metaforikus állításoknak van kognitív tartalmuk, ám mint már említettük, ellentétben mindhárom fenti megközelítéssel, az elmélet szerint a metaforikus kifejezések és más figuratíván interpretált megnyilatkozások (például hiperbola), továbbá a laza beszéd és a szó szerinti állítások jelentése között *nincs éles határ, ezek folytonos átmenetet alkotnak*. Ez az alapvető különbség. A metafora jellemzően megsérténé az igazmondás Grice-féle maximáját, ám Sperber és Wilson amellett érvelnek, hogy erre a maximára nincs is szükség, helyette a metaforát, a hiperbolát és a laza beszédet az optimális relevancia elérésének különböző módjaiként kell kezelnünk.

Érdekes továbbá megkülönböztetni a relevanciaelmélet metafora-felfogását a metafora Lakoff–Johnson-féle kognitív szemantikai elméletétől (LAKOFF–JOHNSON 1980). A döntő különbség: utóbbi nem inferenciális, hanem *asszociatív* megközelítés. A lakoffi elmélet szerint például *A szobád disznóól* metaforikus mondat esetében a hallgató a „disznóól” fogalmából *nem következett* a „piszkos”, „rendetlen” stb. sztereotip tulajdonságokra, hanem a fogalom *aktiválja* a hozzá asszociált kognitív sémákat, amelyek egy tágabb sémarendszerbe illenek bele.

2. MÉMEK ÉS METAFORÁK

A memetika a kultúra mibenlétének egyik lehetséges evolúciós megközelítése, az elmélet szerint a kultúrát a mémek alkotják. A mémek, melyek lehetnek dalok, vallásos vagy politikai eszmék, divatok, receptek, előítéletek, mesék stb. nem egyszerűen a kultúra nem genetikusan továbbadott egységei, mert ebben az értelemben létezésük vitathatatlan, hanem olyan *kulturális replikátorok*, melyek terjedésére a génekével analóg módon egy, a darwini szelekcióhoz hasonló (figyelemreméltóan metaforikus értelemben vett!) „önzésen” alapuló magyarázatot lehet adni. A mémek a kultúrában másolással, utánzással terjednek, amely az emlékezetre, az észlelésre és a motorikus képességekre épülő összetett folyamat (BLACKMORE 1999, 2005).

Mármost egyesek, például MAASEN–WEINGART (2001) szerint a metaforák is mémek. Méghozzá azért, mert szerintük a metaforák a társadalmi kontextusokban rendelkeznek Dawkins három mém-kritériumával (DAWKINS 1976/2005), nevezetesen a hosszú élettartammal (*longevity*), a termékenységgel (*fertility*), illetve a másolási hűséggel (*copying fidelity*). E három tulajdonság közül Maasen és Weingart a termékenységet

emelik ki, amelyet a metaforikus kifejezések használata és terjedése során jelentkező jelentésváltozás dinamikájával azonosítanak. Szerintük az okozza a metaforikus terjedés során a „kreatív feszültséget”, hogy a metaforikus újraértelmezéseknek az eredetihez eléggé hasonlóknak kell lenniük ahhoz, hogy felismerhetőek legyenek, mégis eléggé különbözniük kell ahhoz, hogy a kommunikáció során érdemes legyen használni őket.

SPERBER (1996/2001) nem ért egyet a memetikai megközelítésmóddal, és saját elmélete alapján (melyet a *reprezentációk járványtanának* nevez) bírálja azt. Elismeri ugyan, hogy léteznek mémek, s a legtipikusabb példaként a láncleveleket említi, amelyek tipikusan másolással terjednek, és nem az őket hordozó elmék túlélését, hanem csak saját terjedésüket segítik elő. Úgy látja azonban, hogy a legtöbb esetben a kultúra elemei *nem* mémek a kifejezés memetikai értelmében, mivel nem másolással, hanem *reprodukálással*, vagyis *tényleges újbóli létrehozással* terjednek. Ez azt jelenti, hogy az utánzáshoz a lemásolt *A* és a másolat *B* elemek hasonlóságán kívül annak a feltételnek is teljesülnie kell a továbbadásukat lehetővé tevő oksági folyamatra, hogy a *B*-t az *A*-hoz hasonlóvá tevő információnak *A-ból* kell származnia. Például egy krikzkraksz ábra másolása esetén a másolatpéldányok között csupán hasonlóság és ok-okozati kapcsolat áll fenn, egy ötágú csillag „másolása” azonban valójában nem másolás, hanem a reprodukálást végző személy meglévő fogalmi készletének, kategorizálásának és a perceptuális ingernek az együttes eredménye, *re-produkció*, újraalkotás.

A mémelmélet szerint az első két feltétel (ti. az oksági viszony fennállása és a hasonlóság) elégségesek az utánzáshoz (BLACKMORE 1999, 2005). Sperber ellenpéldája erre a nevetés terjedése, amelyre a hasonlósági és az oksági feltétel ugyan teljesül, mégsem tekinthető utánzásnak, hiszen az egy evolúciósan létrejött pszichológiai mechanizmus működésének eredménye, amelyet megfelelő ingerek váltanak ki. Ez általánosabban is igaz: az utánzás, így a pusztán másolás útján való terjedés nem teljesül a kultúra legtöbb elemére (például a nyelvre), ugyanis ezek terjedése az ingereken kívül evolúciós úton létrejött, *tartomány-specifikus (domain-specific)* pszichológiai képességeket feltételez.

Amellett, hogy egyetértünk Sperber kritikájával, úgy gondoljuk, hogy a metaforák ugyan valóban nem mémek, a mém-tulajdonságok közül azonban feltétlenül jellemzi őket a termékenység, vagyis az, hogy sikeresen terjednek (ezt Sperber is elismerheti a saját, epidemiológiai elméletén belül). Így a metaforára jellemző kvázi-mémszerű tulajdonságok közül elsősorban a termékenységet emelhetjük ki, amelynek feltétele, hogy az adott metafora, szemben más, kevésbé jól sikerült figuratív kifejezésekkel, *találó* legyen.

Véleményünk szerint a *Mitől találó egy metafora?* kérdésre a relevanciaelmélet nyújtja a legelfogadhatóbb választ, bár amint látni fogjuk, a pszicholingvisztikai kutatások fényében ez az elmélet a metafora vonatkozásában módosításra szorul. Mi úgy látjuk, hogy a metaforák másik két kvázi-mémszerű tulajdonságára, a hosszú élettartamra, illetve a másolási pontosságra mindenekelőtt az emlékezet megtartó erejében kereshetjük a választ. Cikkünk végén röviden utalunk az ezzel kapcsolatos kutatásokra, melyeket Pascal Boyer a vallásos fogalmak terjedésével kapcsolatban végzett.

3. A METAFORA PSZICHOLOGISZTIKAI MEGKÖZELÍTÉSBE

GLUCKSBERG (2003) több kísérlet alapján megállapítja a következőket (amelyek határozottan ellentmondanak a metaforákkal kapcsolatban általánosan elfogadott nézeteknek!): (1) A metaforákat *ugyanolyan könnyű* interpretálni, mint a szó szerinti állításokat. (2) Az új, kreatív metaforák megértése *sem okoz különösebb nehézséget*, ugyanis a megszokottság és a könnyű érthetőség között *nem áll fenn* kísérletileg igazolható összefüggés. (3) A kísérleti alanyok számára többnyire *nehézséget okoz*, hogy a metaforikus állításokat szó szerint hamisnak ítélik meg. (4) A metaforák értelmezése *nem opcionális*, hanem automatikus, akárcsak a szó szerinti jelentése. (5) Nem bizonyított ugyan, de valószínűsíthető: a metaforákat közvetlen *attributív kategorikus állításokként* értjük meg.

Glucksberg – kísérleti eredményeire hivatkozva – ezért amellett érvel, hogy téves a háromrészes sztenderd pragmatikai értelmezési folyamatra hivatkozó elképzelés, amely szerint az interpretáció egy szó szerinti értelem keresésével kezdődik, majd második lépésben a hallgató elutasítja az állítás kontextusában a hamis vagy abszurd, de mindenképp fogyatékos szó szerinti jelentést, és végül egy új, metaforikus jelentést talál.

Glucksberg ehelyett a következőt állítja: a metaforákként használt kifejezések *ket-tős referenciával* rendelkeznek. A nem metaforikus kontextusokban a referenciájuk a megszokott, a metaforikus kontextusokban azonban absztrakt fölérendelt fogalmakra (hyperonimákra) referálnak. Az alárendelt fogalmak szokásos konkrét referenciái e fölérendelt fogalmak sztereotipikus vagy prototipikus példáinak tekinthetők. Példa: Az *ügyvédem egy cápa*. Íme, Glucksberg elemzése:

Prototípus (alárendelt fogalom, tengeri élőlény)	fölérendelt fogalom (személy)
Veszélyes	veszélyes
Makacs	makacs
Ragadozó	ragadozó (mohó)
Uszonya van	
Tengerben él	
Stb.	

Glucksberg konklúziója szerint tehát a szó szerinti jelentésnek *nincs elsőbbsége*. A metaforákat *kategorikus állításokként* értjük, amelyek bizonyos értelemben véve *szó szerinti* jelentéssel rendelkeznek, hiszen a metaforikus kontextusban a metaforikus-ként használt kifejezés nem tartja meg szokásos referenciáját, hanem az absztrakt fogalomra utal.

E kutatások fényében azonban megkérdőjelezhető a relevanciaelmélet egy fontos feltevése. Vegyük észre: ha Glucksberg nyomán elfogadjuk, hogy a nyelvhasználók a metaforákat gyakran igaznak tartják és szó szerint értik, akkor a relevanciaelmélet állításával szemben, miszerint folyamatos átmenet van a szó szerinti és metaforikus jelentés között, azt kell mondanunk, hogy legalábbis a konvencionális metaforák esetében *nem megalapozott* különbséget tenni a metaforikus és a szó szerinti jelentés között. A kettős referencia jelensége ugyanis önmagában nem indokolja, hogy metaforáról beszéljünk, hiszen ehhez azt kellene bizonyítani, hogy a beszélőknek a metaforák értelmezése során is megbízható intuícióik vannak a metaforikusan interpretált kifejezés szó szerinti jelentésével kapcsolatban. Ennek hiányában nyelvészeti szempontból csak poliszemiáról, többértelműségről beszélhetünk.

Állításunk tehát az, hogy mivel a metaforikus megnyilatkozások esetében a hallgatók már eleve szó szerinti jelentésként konstruálják meg a metaforikus tartalmat, az implicit következtetési folyamat során – *pace* Sperber és Wilson – nem arról van szó, hogy egy szó szerint hamis állításból kiindulva vonnának le gyenge implikációkat. Ennek illusztrálására vegyük a következő, meglehetősen konvencionális metaforát, amely Sperber és Wilson szerint nem rendelkezik egyetlen erős implikációval, hanem egy sor gyenge implikációt tesz lehetővé: *Róbert egy buldózer*. E mondat jelentheti azt egy adott kontextusban, hogy Róbert makacs, keresztül tudja vinni az akaratát, ám azt is, hogy érzéketlen mások érzéseire vagy nézőpontjára. Sőt egy másik kontextusban azt is, hogy Róbert az átlagosnál lényegesen robusztusabb fizikai alkattal bír, vagy utalhat a mozgására is. (Gondoljunk Bud Spencer *Akit buldózernek hívtak* című filmjére!)

Egyetértünk Sperberrel és Wilsonnal abban, hogy a metaforák interpretációja inferenciális folyamaton alapul, velük szemben mégis úgy gondoljuk, hogy a következtetési folyamat premisszája, kiindulópontja nem egy szó szerint véve hamis állítás, hanem már eleve a felettes absztrakt fogalmat, vagyis a metaforikusan interpretált fogalmat tartalmazó állításokat használjuk fel premisszaként. A buldózeres példára utalva: itt a felettes fogalom többféle lehet, a kontextus függvényében változhat. Véleményünk szerint ugyanis mivel e megnyilatkozás interpretációja a kontextustól függ, kontextustól függően változik az is, hogy mit nevezhetünk erősebb (kontextuálisan feltűnő), illetve gyengébb implikációnak, vagyis az, hogy alapvetően milyen metaforikus tartalmat tulajdonítunk az állításnak. (E javaslat összhangban van STERN [2006] kontextuális metaforafelfogásával.) Ha a közös kontextusban benne vannak a Róbert mozgására vagy testalkatára vonatkozó feltevések, akkor a fizikai adottságokra vonatkozó értelmezés lesz sztenderd módon az elsődleges, viszonylag erős, legrelevánsabb implikáció. Ha viszont egy olyan emberről szól a társalgás, akit még a beszédpartnerek egyike sem látott soha, akkor csak a személyiségjegyekre vonatkozó interpretáció jöhet szóba.

Az állítás interpretálása során tehát a hallgató konstruál egy megfelelő kontextust, és a legrelevánsabb implikációkat próbálja meg levonni. Előfordulhat azonban az is, hogy nem ért egyet az elhangzott állítással. (*Nem igaz, mert*) *Róbert nem buldózer*. Ilyenkor többféle esetet kell megkülönböztetni. (1) A hallgató úgy gondolja, hogy Róbertre egyáltalán nem illenek rá a kontextusban konstruált fogalmi jegyek. (2) A hallgató úgy gondolja, hogy Róbertre ráillik ugyan a jegyek egy része, mások viszont nem illenek rá, így a fennálló jegyek együttesen nem elegendőek ahhoz, hogy Róbert jellemezhető legyen buldózerként. (3) A hallgató úgy gondolja, hogy az állítás triviálisan hamis, mivel Róbert nem egy épületbontásra használt jármű.

Az, hogy egy beszélgetés során valószínűleg a legutolsóként említett interpretáció volna a legszokatlanabb, szintén azt támasztja alá, hogy a metaforákat általában szó szerinti jelentésű állításokként kezeljük.

A kontextustól függő feltűnőbb, illetve kevésbé kézenfekvő implikációk hozzáférhetősége véleményünk szerint összefügg a metafora találó voltával is. Egy metafora találó volta és termékenysége ugyanis több tényezőtől függ. Egyrészt (főként a kreatív metaforák esetében) attól, hogy egy bizonyos kontextusban a hordozó (*vehicle*) felettes fogalom mennyi gyenge implikációt tesz lehetővé. Minél több ilyen gyenge implikáció levonására van alkalom, annál több az interpretációs lehetőség, ami növeli a potenciális termékenységet. Másrészt a termékenység attól is függ, hogy egy adott kontextusban egy konkrét topikra (alárendelt fogalomra) milyen mértékben alkalmazhatók a *vehicle* jegyei, vagyis hogy a *vehicle*-fogalom mennyi könnyen elérhető, viszonylag erős

implikációt tesz lehetővé, amelyek a konvencionális metaforák esetében – mint láttuk – prototipikusak. Szerintünk az ilyen viszonylag erős implikációk általában azonosak a prototipikus implikációval, ezért a fogalom annál kevésbé ad hoc, esetileg konstruált, minél több ilyen viszonylag erős implikációval rendelkezik. Ez pedig növeli a találó voltot, vagyis a termékenységet.

4. EGY KIS SPEKULÁCIÓ

Befejezésül röviden utalunk arra, hogyan képzeljük el nagy vonalakban a metaforák másik két mémszerű tulajdonságának, a másolási pontosságnak, illetve a hosszú élet-tartamnak a magyarázatát. Ehhez a kulcsot véleményünk szerint BOYER (2001) elemzésének egy továbbfejlesztett változata nyújthatja.

A mentális lexikonba szerveződő reprezentációink meghatározzák, hogy bizonyos ontológiai kategóriákba (például ÁLLAT, SZEMÉLY, NÖVÉNY) tartozó dolgoknak biológiai, sőt adott esetben mentális tulajdonságaik vannak, míg más ontológiai kategóriákba besorolható tárgyak (például ÍRÓESZKÖZ, BÚTOR) nem rendelkeznek ilyen tulajdonságokkal. Boyer a vallásos fogalmak járványtanával foglalkozva többek közt azzal érvel: kísérletileg bizonyítható, hogy az emberek hosszabb idő eltelte után is könnyen emlékeznek vissza a tárgyaknak, személyeknek és állatoknak az intuitív várapozásokat megsértő, kontraintuitív leírásaira. Így például amikor egy mondat így kezdődik: *Volt egy asztal...*, intuitíve nem azt a folytatást várjuk: *...amely elszomorodott, amikor az emberek kimentek a szobából.*

Az ilyen leírások pusztán meglepő volta azonban csak részben indokolhatja, hogy könnyű rájuk visszaemlékezni. Boyer és Ramble kísérletei (BOYER–RAMBLE 2001) ugyanis arra is rámutattak, hogy az emberek hosszú távon könnyebben emlékeznek vissza az ontológiai várapozásokat megsértő, ontológiai kategóriahibákat tartalmazó leírásokra, mint azokra, amelyeket a szerzők „puszta furcsaságok”-nak neveznek. Így például arra az ontológiai kategóriákat sértő leírásra, hogy *a férfi, aki átsétált a falon*, a kísérleti alanyok hosszabb idő elteltével könnyebben emlékeztek, mint arra, hogy *a férfi, akinek hat uja volt* – ez utóbbi ugyan ellentmond a várapozásainknak, ám nem sérti meg azokat a várapozásokat, amelyek a SZEMÉLY ontológiai kategóriáját definiálják. Hasonlóképpen *az asztal, amely szomorú volt* leírás könnyebben felidézhetőnek bizonyult, mint az *asztal, amely csokoládéból készült* leírás.

Boyer ezeket a kísérleti eredményeket a kontraintuitív vallási fogalmak magyarázatára használja fel. Felmerülhet a kérdés, hogyan lehetne őket a metaforák imént említett tulajdonságainak magyarázatában hasznosítani, ha Glucksberg eredményei alapján elfogadjuk, hogy a metaforákat szó szerinti értelemben interpretáljuk? Nos, a mai kognitív pszichológia álláspontja szerint a vallásos fogalmak és általában a fogalmi struktúrák legnagyobbbrészt nem hozzáférhetők a hétköznapi tudat számára. Ezért elképzelhető, hogy bár a metaforák interpretálásánál a tudatosuló eredmény valóban valamiféle szó szerinti interpretáció (ahogy a relevanciaelmélet állítja), nem tudatos szinten azonban a konkrét fogalom jegyei is szerepet játszanak egy másik, párhuzamos, alternatív interpretációban (erre vonatkozóan lásd GIBBS [1994]), és emiatt a metaforák többsége ontológiai kategóriásértésként hagy „lenyomatot” a tudattalanban. Ez magyarázhatná a hosszú fennmaradásukat, és azt is, hogy gyakran pontosabban vagyunk képesek visszaidézni őket, mint a szó szerinti mondatokat.

IRODALOM

- BLACK, Max 1962. Metaphors. In *Modells and Metaphors: Studies in Language and Philosophy*, Ithaca/New York: Cornell University Press, 25–46.
- BLACKMORE, Susan 1999. *The Meme Machine*. Oxford: Oxford University Press.
- BLACKMORE, Susan 2005. Memes. In R. L. Gregory (ed.): *The Oxford Companion to the Mind*, 2nd ed., Oxford: Oxford University Press, 558–559.
- BOYER, Pascal 2001. *Religion Explained*. London: Vintage.
- BOYER, Pascal – RAMBLE, C. 2001. Cognitive templates for religious concepts: cross-cultural evidence for recall of counter-intuitive representations, *Cognitive Science* 25, 535–564.
- DAVIDSON, Donald 1978. What Metaphors Mean. In Sheldon Sacks (ed.): *On Metaphor*. Chicago: University of Chicago Press, 29–46.
- DAWKINS, Richard 1976/2005. *Az őnző gén*. Ford.: Síklaki István. Budapest: Kossuth.
- GIBBS, R. 1994. *The poetics of mind*. New York: Cambridge University Press.
- GLUCKSBERG, Samuel 2003. The Psycholinguistics of Metaphor. *Trends in Cognitive Sciences* 7, 92–96.
- GRICE, Herbert Paul 1975/1997. A társalgás logikája. Ford.: Pléh Csaba. In Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, cselekvés, kommunikáció*. Budapest: Osiris, 213–227.
- LAKOFF, George – JOHNSON, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- MAASEN, S. – WEINGART, P 2001. *Metaphors and the dynamic of knowledge*. London: Routledge.
- SEARLE, John 1979. Metaphor. In Andrew Ortony (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 2–123.
- SPERBER, D. 1996/2001. *A kultúra magyarázata*, Ford.: Pléh Csaba. Budapest: Osiris.
- SPERBER, D. – WILSON, D. 1985–6. Loose Talk. *Proceedings of the Aristotelian Society* 86, 153–171.
- SPERBER, D. – WILSON, D. 1986/1995. *Relevance. Communication and Cognition*. London: Blackwell Publishers.
- SPERBER, D. 2001. An objection to the memetic approach to culture. In Robert Aunger (ed.): *Darwinizing Culture: The Status of Memetics as a Science*. Oxford: Oxford University Press, 163–173.
- STERN, Joseph 2006. Figurative Language. In M. Devitt – T. Hanley (eds.): *The Blackwell Guide to the Philosophy of Language*. Oxford: Blackwell, 168–186.
- WILSON, D. – SPERBER, D. 2002. Truthfulness and Relevance. *Mind* 111, 583–632.

